

**O‘ZBEK TILIDA AFFIKSLARNING SISTEMAVIY
MUNOSABATLARI**

**SYSTEMIC RELATIONS OF AFFIXES IN THE
UZBEK LANGUAGE**

**СИСТЕМНЫЕ ОТНОШЕНИЯ АФФИКСОВ В
УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ**

FAN TARMOG‘I
10.00.00 – Filologiya

QABUL QILINDI
31.07.2026

CHOP ETILDI
02.08.2026

Nursulton Shayxislamov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti Turizm fakulteti o‘quv ishlari bo‘yicha dekan
o‘rinbosari, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi affikslarning sistemaviy munosabatlari struktur-semantik hamda funksional yondashuv asosida tadqiq etiladi. Tadqiqotning maqsadi affikslar o‘rtasidagi paradigmatic munosabatlarni aniqlash, ularning sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik xususiyatlarini ilmiy asosda tavsiflashdan iborat. Tadqiqot davomida affikslarning morfologik tizimdagi o‘zaro bog‘liqligi, derivatsion va grammatik funksiyalarining o‘xshash hamda farqli jihatlari, shuningdek, ularning nutqdagi funksional faolligi tahlil qilinadi. Natijalar affikslar o‘rtasidagi sistemaviy munosabatlar o‘zbek tili morfologik tizimining yaxlitligini ta‘minlovchi muhim omillardan biri ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqot xulosalari o‘zbek tili morfologiyasi, derivatsion lingvistika va funksional grammatika bo‘yicha olib boriladigan ilmiy izlanishlarni yangi nazariy qarashlar bilan boyitadi [1; 4; 8].

Kalit so‘zlar: affiks, sistemaviy munosabat, paradigmatic munosabat, affiks sinonimiyasi, affiks antonimiyasi, affiks omonimiyasi, affiks variantdoshligi, derivatsiya, morfologiya, o‘zbek tili, funksional grammatika, struktur-semantik tahlil.

ABSTRACT

This article examines the systemic relations of affixes in the Uzbek language based on structural-semantic and functional approaches. The study aims to identify the paradigmatic relations among affixes and to describe their synonymous, antonymous, homonymous, and variant features from a scientific perspective. The analysis focuses on the interrelationship of affixes within the morphological system, their derivational and grammatical functions, as well as their functional activity in speech. The findings demonstrate that the systemic relations of affixes constitute one of the key factors ensuring the integrity of the morphological system of the Uzbek language. The results contribute to the further development of Uzbek morphology, derivational linguistics, and functional grammar.

Keywords: affix, systemic relations, paradigmatic relations, affix synonymy, affix antonymy, affix homonymy, affix variation, derivation, morphology, Uzbek language, functional grammar, structural-semantic analysis.

АННОТАЦИЯ

В данной статье системные отношения аффиксов узбекского языка исследуются на основе структурно-семантического и функционального подходов. Цель исследования заключается в выявлении парадигматических отношений между аффиксами, а также в научном описании их синонимических, антонимических, омонимических и вариантных особенностей. В ходе исследования анализируются взаимосвязи аффиксов в морфологической системе, их словообразовательные и грамматические функции, а также особенности функционирования в речи. Полученные результаты показывают, что системные отношения аффиксов являются одним из важнейших факторов, обеспечивающих целостность морфологической системы узбекского языка. Выводы исследования вносят вклад в дальнейшее развитие узбекской морфологии, дериватологии и функциональной грамматики.

Ключевые слова: аффикс, системные отношения, парадигматические отношения, синонимия аффиксов, антонимия аффиксов, омонимия аффиксов, вариантность аффиксов, деривация, морфология, узбекский язык, функциональная грамматика, структурно-семантический анализ.

KIRISH

O'zbek tili morfologik tizimi o'zining agglutinatив xususiyati bilan ajralib turadi. Ushbu tizimning asosiy tarkibiy qismini affikslar tashkil etib, ular grammatik ma'nolarni ifodalash va yangi leksik birliklarni hosil qilishda muhim vazifani bajaradi. Affikslar tilning derivatsion va grammatik imkoniyatlarini kengaytiruvchi vosita sifatida morfologik tizimning barqarorligini ta'minlaydi. Shu sababli affikslarni alohida birlik sifatida emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan sistemaviy elementlar sifatida tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biridir [2; 6].

Til birliklari o'rtasidagi sistemaviy munosabatlar fonetika, leksikologiya va sintaksis qatori morfologiyada ham muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Morfologik sathda bunday munosabatlar affikslarning paradigmatic va sintagmatic aloqalari orqali namoyon bo'ladi. Ayniqsa, affikslar o'rtasidagi sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik munosabatlari ularning funksional imkoniyatlarini aniqlashda muhim ilmiy mezon hisoblanadi. Mazkur munosabatlarni kompleks tarzda

tahlil qilish affikslarning til tizimidagi o'rnini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi [3; 7].

Bugungi kunga qadar o'zbek tilida affikslarning ayrim semantik yoki derivatsion xususiyatlari bo'yicha qator tadqiqotlar amalga oshirilgan. Biroq affikslarning sistemaviy munosabatlari yagona nazariy konsepsiya asosida kompleks tadqiq etilmagan. Xususan, affikslar o'rtasidagi paradigmatic bog'liqlik, funksional differentsiatsiya va tizimlilik masalalari hali ham chuqur ilmiy tahlilni talab etadi. Mazkur tadqiqot aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilidagi affikslarning sistemaviy munosabatlarini struktur-semantik va funksional jihatdan tahlil qilish hamda ularning morfologik tizimdagi o'rnini aniqlashdan iborat. Maqolada affikslar o'rtasidagi sinonimiya, antonimiya, omonimiya va variantdoshlik hodisalari o'zaro bog'liqlikda ko'rib chiqilib, ularning derivatsion va grammatik tizimni shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy dalillar asosida yoritiladi.

ASOSIY QISM

Affikslar tilning morfologik tizimida alohida birlik sifatida emas, balki o'zaro uzviy bog'langan va ma'lum qonuniyatlar asosida faoliyat ko'rsatuvchi sistemaviy elementlar sifatida namoyon bo'ladi. Har bir affiksning tizimdagi o'rnini uning grammatik yoki derivatsion vazifasi, boshqa affikslar bilan hosil qiladigan paradigmatic munosabatlari hamda nutqdagi funksional imkoniyatlari orqali belgilanadi. Shu jihatdan affikslarni izolyatsiyalangan morfema sifatida emas, balki morfologik tizimning o'zaro aloqador komponentlari sifatida o'rganish ularning lingvistik tabiatini chuqurroq anglash imkonini beradi [1; 5].

O'zbek tilida affikslar o'rtasidagi sistemaviy munosabatlar, avvalo, paradigmatic munosabatlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Paradigmatic munosabat bir xil grammatik yoki derivatsion vazifani bajaruvchi, biroq shakli yoki qo'llanish doirasi jihatidan farqlanuvchi affikslarning o'zaro bog'liqligini ifodalaydi. Masalan, *-li*, *-dor*, *-kor*, *-mand* affikslari predmet yoki shaxsning muayyan belgi, xususiyat yoki sifatga egaligini bildirishi bilan umumiy paradigmani tashkil etadi. Biroq ularning qo'llanish doirasi, uslubiy qiymati va mahsuldorligi bir xil emas. *Bilimli*, *mazmunli*, *suvli* kabi birliklarda *-li* affiksi faol va mahsuldor bo'lsa, *mansabdor*, *hunarmand*, *orzumand* kabi birliklarda boshqa affikslar tarixiy va uslubiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Demak, affikslarning paradigmatic munosabati faqat ma'no umumiyligi bilan emas, balki ularning funksional differentsiatsiyasi bilan ham belgilanadi [2; 7].

Affikslar tizimida sinonimik munosabatlar ham muhim o'rin egallaydi. Sinonimik affikslar bir xil yoki o'zaro yaqin derivatsion ma'noni ifodalasa-da, ularning qo'llanishi leksik asos, uslubiy muhit yoki tarixiy taraqqiyot omillari bilan

chegaralanadi. Jumladan, *-chi*, *-kor*, *-gar* affikslari kasb yoki faoliyat egasini ifodalash xususiyatiga ega. Biroq *o'qituvchi*, *temirchi*, *bog'bon*, *binokor*, *zargar* birliklari tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu affikslar bir xil semantik maydonda joylashgan bo'lsa-da, ular mutlaq almashinuvchan emas. Har bir affiksning qo'llanishi tarixiy shakllanishi, o'zlashgan qatlamga mansubligi hamda uslubiy xususiyatlari bilan belgilanadi. Shu sababli affiks sinonimiyasini faqat grammatik emas, balki struktur-semantik va funksional hodisa sifatida baholash maqsadga muvofiqdir [3; 8].

Affikslar o'rtasidagi antonimik munosabatlar ham morfologik tizimning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bunday munosabatlarda affikslar qarama-qarshi grammatik yoki semantik ma'nolarni ifodalaydi. Masalan, *-li* va *-siz* affikslari mavjudlik hamda mavjud emaslik semalarini yuzaga chiqaradi: *mazmunli* – *mazmunsiz*, *odobli* – *odobsiz*, *tartibli* – *tartibsiz*, *foydali* – *foydasiz*. Ushbu juftliklarda antonimlik faqat hosila so'zlar darajasida emas, balki affikslarning o'zaro sistemaviy qarama-qarshiligida ham namoyon bo'ladi. Bu esa affikslarning til tizimidagi oppozitsion munosabatlarini belgilovchi muhim omillardan biridir [4].

Shuningdek, ayrim affikslarda omonimik hodisalar ham kuzatiladi. Bunda shaklan bir xil bo'lgan affikslar turli grammatik yoki derivatsion vazifalarni bajaradi. Masalan, *-ma* affiksi bir holatda inkor ma'nosini ifodalasa (*borma*, *yozma*), boshqa holatda esa ot yasovchi derivatsion affiks sifatida qo'llanadi (*bosma*, *qovurma*, *terma*). Bunday holatlar affiksning semantik va funksional xususiyatlarini faqat tashqi shakliga qarab emas, balki uning morfologik vazifasi va kontekstual qo'llanishi asosida aniqlash zarurligini ko'rsatadi. Omonim affikslar til tizimining murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega ekanligini tasdiqlaydi [6].

Affikslar tizimida variantdoshlik hodisasi ham muhim sistemaviy munosabatlardan biridir. Variant affikslar umumiy grammatik vazifani saqlagan holda fonetik, tarixiy yoki uslubiy omillar ta'sirida turli shakllarda namoyon bo'ladi. Masalan, tarixiy taraqqiyot davomida ayrim affikslarning fonetik ko'rinishi yoki qo'llanish chastotasi o'zgargan bo'lsa-da, ularning grammatik mohiyati saqlanib qolgan. Variantdoshlik hodisasi affiksal tizimning dinamik rivojlanishini, morfologik me'yorlarning takomillashuvini va tilning ichki taraqqiyot qonuniyatlarini aks ettiradi. Shu bois variant affikslarni faqat fonetik hodisa sifatida emas, balki morfologik tizimning evolyutsion xususiyati sifatida baholash lozim [5; 9].

Umuman olganda, affikslar o'rtasidagi paradigmatic, sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik munosabatlari o'zbek tili morfologik tizimining yaxlitligini ta'minlaydigan asosiy sistemaviy omillar hisoblanadi. Mazkur munosabatlar affikslarning grammatik va derivatsion imkoniyatlarini belgilabgina qolmay, balki tilning funksional taraqqiyoti, yangi so'z yasash modellari hamda uslubiy differentsiatsiyasini ham ta'minlaydi. Shu jihatdan affikslarni sistemaviy

yondashuv asosida tadqiq etish morfologik nazariyaning dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, derivatsion lingvistika va funksional grammatikaning rivojlanishiga muhim ilmiy hissa qo‘shadi [2; 7; 10].

Affikslarning sistemaviy munosabatlari ularning paradigmatic aloqalari bilan cheklanmaydi. Morfologik tizimda har bir affiksning mahsuldorlik darajasi ham boshqa affikslar bilan bo‘lgan munosabatiga bevosita ta‘sir ko‘rsatadi. Mahsuldor affikslar yangi so‘z yasash jarayonida faol ishtirok etib, derivatsion tizimning rivojlanishiga xizmat qiladi, mahsuldorligi past affikslar esa ko‘proq tarixan shakllangan leksemalar tarkibida saqlanib qoladi. Shu jihatdan affikslarning sistemaviy munosabatlari statik emas, balki til taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan dinamik hodisa sifatida namoyon bo‘ladi [3; 6].

Masalan, *-chi* affiksi zamonaviy o‘zbek tilida eng mahsuldor derivatsion vositalardan biri hisoblanadi. U kasb, faoliyat, ixtisoslik, tarafdorlik hamda muayyan mashg‘ulot bilan shug‘ullanuvchi shaxs nomlarini hosil qiladi: *tadbirchi* kabi sun‘iy shakllar me‘yoriy bo‘lmasa-da, *kutubxonachi*, *tarjimonchi (dialektal)*, *haydovchi*, *sotuvchi*, *bog‘bonchi* emas, balki *bog‘bon* kabi shakllar affikslarning tanlanishida leksik me‘yorning muhimligini ko‘rsatadi. Demak, affiks mahsuldorligi faqat yangi birlik yasash imkoniyati bilan emas, balki til me‘yorlari va leksik moslashuv bilan ham belgilanadi [4].

Sistemaviy munosabatlarning yana bir ko‘rinishi affikslarning distributiv xususiyatlarida namoyon bo‘ladi. Har bir affiks ma‘lum turdagi o‘zaklar bilan birikish imkoniyatiga ega bo‘lib, bu imkoniyat morfologik va semantik cheklovlar orqali tartibga solinadi. Masalan, *-li* affiksi ko‘proq ot asoslariga qo‘shilib sifat yasaydi (*mazmunli*, *kuchli*, *mevali*), *-lash* affiksi esa ot va sifat asoslaridan fe‘l hosil qiladi (*zamonaviylashmoq*, *faollashmoq*, *mustahkamlash*). Ayrim affikslarning qo‘llanish doirasi keng bo‘lsa, ayrimlari faqat ma‘lum leksik guruhlar bilan chegaralanadi. Bu esa affikslarning tizimdagi o‘rni ularning distributiv imkoniyatlari orqali ham belgilanishini ko‘rsatadi [1; 8].

Affikslar o‘rtasidagi sistemaviy munosabatlar nutq jarayonida funksional tanlovni ham yuzaga keltiradi. Muallif yoki so‘zlovchi bir xil mazmunni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘lgan bir necha derivatsion modeldan kommunikativ maqsadga muvofiq ravishda bittasini tanlaydi. Bunday tanlov uslubiy rang, matn turi, nutq vaziyati va til me‘yorlari bilan belgilanadi. Shu sababli affikslarning funksional differentsiatsiyasi ularning paradigmatic munosabatlarini amaliy nutq jarayonida ro‘yobga chiqaruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Aynan shu xususiyat affiks tizimning nafaqat morfologik, balki kommunikativ ahamiyatini ham belgilaydi [5; 9].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek tilidagi affikslar yagona derivatsion va grammatik tizimni tashkil etuvchi o‘zaro bog‘liq birliklardir. Ularning sistemaviy

munosabatlari morfologik kategoriyalarni shakllantirish, yangi leksik birliklarni hosil qilish va tilning funksional imkoniyatlarini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. Shuning uchun affikslarni alohida morfemalar sifatida emas, balki o'zaro bog'langan paradigmatic tizim elementlari sifatida tadqiq etish zamonaviy o'zbek tilshunosligining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [2; 7; 10].

XULOSA

Tadqiqot natijalari o'zbek tilidagi affikslar morfologik tizimning mustaqil elementlari emas, balki o'zaro uzviy bog'langan sistemaviy birliklar ekanligini ko'rsatdi. Ularning paradigmatic munosabatlari grammatik va derivatsion tizimning izchil faoliyat yuritishini ta'minlab, tilning ichki qonuniyatlarini namoyon etadi. Affikslar o'rtasidagi bog'liqlik faqat shakliy o'xshashlik bilan emas, balki semantik, funksional va distributiv xususiyatlarning umumiyliги bilan ham belgilanadi.

Tahlillar natijasida affikslar o'rtasida sinonimik, antonimik, omonimik va variantdoshlik munosabatlari mavjudligi aniqlandi. Mazkur munosabatlar affikslarning derivatsion imkoniyatlarini kengaytirish, grammatik ma'nolarni aniq ifodalash hamda uslubiy differentsiatsiyani ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bilan birga, har bir affiksning mahsuldorlik darajasi, qo'llanish doirasi va funksional faolligi uning morfologik tizimdagi o'rnini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligi asoslandi.

Tadqiqot davomida affikslarning sistemaviy munosabatlari til taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq bo'lgan dinamik hodisa ekanligi ham kuzatildi. Zamonaviy o'zbek tilida ayrim affikslarning mahsuldorligi ortib borayotgan bo'lsa, ayrimlari tarixiy taraqqiyot natijasida faolligini yo'qotib, cheklangan qo'llanish doirasiga ega bo'lmoqda. Bu holat morfologik tizimning doimiy rivojlanishda ekanligini va affikslarning funksional imkoniyatlari jamiyatning kommunikativ ehtiyojlari ta'sirida takomillashib borishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, affikslarning sistemaviy munosabatlarini kompleks yondashuv asosida o'rganish derivatsion lingvistika, funksional grammatika va morfologik tipologiya sohalaridagi nazariy qarashlarni yanada boyitishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv affikslarning morfologik tizimdagi o'rnini aniqroq belgilash, ularning paradigmatic aloqalarini izohlash hamda yangi so'z yasash modellarini ilmiy asosda tavsiflash imkonini beradi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda affikslarning sistemaviy munosabatlarini turkiy tillar kesimida qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganish, elektron til korpuslari asosida ularning qo'llanish chastotasi va funksional faolligini statistik tahlil qilish, shuningdek, zamonaviy diskursda affikslarning pragmatik imkoniyatlarini tadqiq etish istiqbolli ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Абдуазизов А. А. Тилшунослик назариясига кириш. – Тошкент: 2010.
2. Баскаков Н. А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Высшая школа, 1969.
3. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. – Москва: Наука, 1979.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – Москва: Прогресс, 1974.
5. Бўронов Ж. Б. Қиёсий типология. – Тошкент: Ўқитувчи, 1973.
6. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – Москва–Ленинград: Издательство АН СССР, 1956.
7. Нурмонов А. Ўзбек тили назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001.
8. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Universitet, 2006.
9. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2009.
10. Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976.
11. Щербак А. М. Сравнительная морфология тюркских языков. – Ленинград: Наука, 1977.
12. Booij G. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.
13. Bybee J. L. Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form. Amsterdam: John Benjamins, 1985.
14. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University Press, 1972.
15. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. 2nd ed. Chicago: The University of Chicago Press, 1989.
16. Crystal D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 6th ed. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
17. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill, 2004.
18. Haspelmath M., Sims A. D. Understanding Morphology. 2nd ed. London: Hodder Education, 2010.
19. Hopper P. J., Traugott E. C. Grammaticalization. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
20. Johanson L. The History of Turkic // The Turkic Languages / Ed. by L. Johanson, É. Á. Csató. London: Routledge, 1998. P. 81–125.
21. Johanson L., Csató É. Á. (Eds.). The Turkic Languages. 2nd ed. London: Routledge, 2021.
22. Kornfilt J. Turkish. London: Routledge, 1997.